
Trpimir Macan RT OŠTRA U POVIJESTI I POLITICI

Matica hrvatska, Posebna izdanja, Zagreb,
1998., 141 str.

Pokušavajući ostvariti svoju dvostoljetnu imperijalističku politiku (ideologiju), velikosrpski je agresor početkom 1990-ih godina započeo otvoreni rat protiv hrvatske države i hrvatskoga naroda. Zahvaljujući prvotno izraženoj vojno-tehničkoj nadmoći, srpski je agresor u jednom trenutku uspio zaposjesti značajan dio hrvatske države, čime je želio zadovoljiti svoje narasle teritorijalne apetite prema hrvatskoj zemlji.

Početkom 1992. godine u Hrvatskoj se tako pod okupacijom našlo oko 26 posto državnog prostora, s više od tisuću naselja u kojima je živjelo više od pola milijuna stanovnika države prema popisu iz 1991. godine. Agresor je okupirao veći dio hrvatskoga Podunavlja (zajedno s Vukovarom), zapadne Slavonije, Banovine, Korduna, (istočne) Like, sjeverne Dalmacije te gotovo cijeli jug Hrvatske, izuzevši grad Dubrovnik.

Unatoč političkim i diplomatskim naporima Republike Hrvatske i dijela međunarodne zajednice, veći je dio bivšeg okupiranog područja oslobođen vojnim putem – hrvatski jug 1992. (izuzevši Prevlaku i Rt Oštra), zadarsko zaleđe s Maslenicom 1993. te zapadna Slavonija, Banovina, Lika, Kordun, sjeverna Dalmacija s Kninom 1995. godine. Hrvatsko je Podunavlje oslobođeno tijekom mirne reintegracije u prijelaznom dvogodišnjem razdoblju kad je tim prostorom preko UNTAES-a upravljala, do tada najvećma neučinkovita, me-

đunarodna zajednica. Nakon osmogodišnjeg ratnog i poratnog razdoblja izvan domašaja hrvatske vlasti ostalo je tek jedno malo, ali geostrateški i teritorijalno iznimno značajno područje Hrvatske koje je u široj javnosti uglavnom poznato kao područje Prevlake, iako je točan naziv toga prostora poluotok ili Rt Oštra. Na toj su krajnjoj južnoj točki Hrvatske još uvijek nazočni vojni promatrači UN-a, pa se ono *de facto* još uvijek nalazi izvan ovlasti hrvatske države. Međutim, nema nikakve sumnje da je taj razmjerno mali, kršovit i nenapučen poluotok, povijesno i pravno gledajući, sastavnicom hrvatskog državnog teritorija.

Zbog svoje je geostrateške važnosti (naime, poluotok zatvara ulaz u bokokotorski zaljev u Jugoslaviji) krajnji jug Hrvatske bio poprištem brojnih političko-diplomatskih napora hrvatske države da i na ovome dijelu svojega teritorija osigura svoju punu suverenost i državnu cjelovitost, unatoč silnim naporima srpsko-crnogorskog agresora da ospori pravo Hrvatske na njega.

O povijesti te borbe te o međunarodnom značenju koje je Rt Oštra dobio u ovome desetljeću, kazuje mala, ali iznimno važna knjiga uglednoga hrvatskoga povjesničara Trpimira Macana koju je pod naslovom – *Rt Oštra u povijesti i politici* objavila Matica hrvatska 1998. godine. Riječ je o sažetom pregledu najvažnijih zbivanja vezanih uz krajnji jug Hrvatske. Iako se autor dotiče i povijesnog razvoja ovoga prostora, težište su njegova razmatranja današnja zbivanja, odnosno političko-diplomatska borba na međunarodnoj sceni za priznanje pripadnosti poluotoka hrvatskoj državi.

U osvrtu na proteklo razdoblje, osobito na posljednjih 7-8 godina, autor se služi gotovo svim relevantnim dokumentima, odlukama i rezolucijama, čime njegovo djelo poprima sve značajke izvorne dokumentiranosti te tako postaje izdašnim vrelom za buduće istraživače i analitičare te problematike i proteklih zbivanja.

Knjigu bismo sadržajno mogli podijeliti u dva dijela. Prvi dio možemo ra-

dno nazvati povijesnim pregledom političko-teritorijalnog razvoja poluotoka (ili Rta) Oštra. Autor analizira smještaj poluotoka i genezu samog pojma te pri tom piše: "Oštra se, dakle, javlja u povijesnim izvorima u XV. stoljeću kada Dubrovačka Republika 1419. kupuje istočni i 1426. zapadni dio Konavala... Konavli su za Dubrovčane imali ne samo demografsko, biološko, gospodarsko i prometno značenje, nego i geostrategijsko, napose u obrani od uvijek nemirna i napadalačkoga Istoka." Ulaskom u sastav Dubrovačke Republike, kao i kasnijim razvojem, Konavle su, a time i Rt Oštra, piše Macan, "postale dio hrvatskog državnog teritorija", na kojemu se "granica (...) ni nakon više od četiri stoljeća nije promijenila." Dokaz su tome brojni dokumenti i zemljovidi, osobito iz razdoblja austrijske uprave ovim hrvatskim prostorom.

Međutim, unatoč nedvojbeno neutemeljenim povijesnim, državnim, nacionalnim, vojničkim, pa i vlasničkim velikosrpskim posezanjima prema hrvatskom jugu, srpski je agresor 1991. godine pokušao prvo oružanim, a potom diplomatskim putem prisvojiti i opravdati zaposjedanje ovoga područja. Pri tome se, kao i u mnogim drugim slučajevima, služio krivotvorenjem povijesti, povijesnih dokumenata, statističko-demografskih pokazatelja te (pogrešnim) tumačenjem prema kojemu granice među pojedinim republikama unutar tadašnje Jugoslavije nisu državne, nego isključivo administrativne prirode. To je bilo, kako Macan kaže, "... sasvim u duhu velikosrpske ekspanzionističke ideologije, kojom se (...) posezalo za hrvatskim zemljama daleko na zapad, sve dokle živi i jedan Srbin, ili čak dokle su srpski grobovi".

Međunarodnim priznanjem Republike Hrvatske, počevši od 15. siječnja 1992.

godine, priznate su i njezine međunarodne (ili kako Srbi kažu administrativne) granice. Još je u ljeto 1991. godine Europska zajednica, pritisnuta sve većom političkom, vojnom, sigurnosnom i humanitarnom krizom na području tadašnje jugoslavenske federacije, izdala Deklaraciju o Jugoslaviji, i pri tom osobito naglasila, kako navodi Macan, "... odlučnost Zajednice da nikada ne prizna promjene granica do kojih nije došlo mirnim putem i sporazumom". Takav stav Europe i svijeta još je jače došao do izražaja u mišljenju Baidinterove Arbitražne komisije kojim je potvrđen raspad Jugoslavije i kojim je Europskoj zajednici preporučeno priznanje novonastalih država, prvo Slovenije i Hrvatske, a potom BiH, odnosno Makedonije. Na taj je način zapravo nastavljen kontinuitet pripadnosti Konavala, Prevlake i Rta Oštra hrvatskom državnom prostoru.

Usporedo s početkom izravne oružane agresije pobunjenih hrvatskih Srba, srbizirane JNA te država Crne Gore i Srbije na Republiku Hrvatsku, započele su i političko-diplomatske igre agresora kojima je nastojao pred domaćom javnosti i međunarodnom zajednicom ne samo opravdati agresiju nego i "dokazati" navodnu pripadnost hrvatskoga juga Crnoj Gori, odnosno krnjoj Jugoslaviji. U tom duhu, kako ističe autor, valja promatrati pokušaje agresorske strane da različitim skupštinskim, političkim ili diplomatskim inicijativama – navodno u cilju postizanja pravednog mirovnog rješenja i teritorijalnog razgraničenja – otvori teritorijalni problem Prevlake i Rta Oštra. Sve institucije hrvatske državne vlasti, na čelu sa Saborom Republike Hrvatske, odbile su sve pregovore kojima bi cilj bio teritorijalno cijepanje državnog prostora, izuzevši pregovore o demilitarizaciji krajnjeg hrvatskog juga koja bi se trebala provesti s obje strane hrvatsko – jugoslavenske (crnogorske) granice.

Prijelaz iz 1991. u 1992. godinu označio je početak aktivnijeg međunarodnog angažmana u Republici Hrvatskoj, pa

tako i na hrvatskom jugu. Toj problematiki autor posvećuje, sadržajno gledajući, drugi opsežniji dio svoje knjige koji bismo radno mogli nazvati – Rt Oštra u suvremenim međunarodnim političkim odnosima. U ovome dijelu knjige Macan, iznoseći brojne relevantne dokumente, deklaracije i rezolucije (osobito Vijeća sigurnosti UN-a), argumentirano pokazuje i dokazuje da je i međunarodna zajednica zauzela jasan i jedini mogući stav prema kojemu su granice Republike Hrvatske u kojima je ona proglasila svoju neovisnost ujedno i njezine međunarodno priznate granice prema susjednim državama. Svi dokumenti koji su u međunarodnim političko-diplomatskim krugovima doneseni glede krize na jugoistoku Europe priznaju hrvatsku teritorijalnu cjelovitost, pa se tako i Rt Oštra, kao krajnja južna točka Hrvatske, nedvojbeno nalazi u njezinom državnom okviru.

Svi pokušaji velikosrpskog agresora da uspostavi novo stanje, iako su ostali samo pokušaji, ipak su međunarodnoj zajednici otvorili novi problem koji ona još uvijek nije uspjela u cijelosti riješiti. Nemogućnost postizanja trajnog dogovora, zbog stalnog neprihvatljivog stava jugoslavenske države, navodi međunarodnu zajednicu na nastavak prisutnosti, pomoću vojnih promatrača, na ovom području, uspostavljene Rezolucijom Vijeća sigurnosti UN-a, broj 779, još 6. listopada 1992. godine.

Unatoč sporazumu o normalizaciji odnosa (međusobnom priznanju) iz kolovoza 1996. godine između Republike Hrvatske i SR Jugoslavije, jugoslavenska strana još uvijek potencira problem Prevlake i Rta Oštra kao problem neriješenog teritorijalnog razgraničenja između dvije

države, iako je stav Republike Hrvatske da se (opravdano) radi tek o sigurnosnom problemu. Macan ističe da "pokušaj SRJ da pitanje Rta Oštre tumači kao otvoreni teritorijalni spor po svojem je sadržaju i posljedicama teritorijalna pretenzija, očit primjer koji je protivan stajalištima međunarodnoga javnog prava, Povelje UN-a i svih dokumenata koji slijede Povelju, osobito odluke Vijeća sigurnosti UN da i Rt Oštra pripada u okvir teritorijalne cjelovitosti Republike Hrvatske".

Knjiga Trpimira Macana: Rt Oštra u povijesti i politici još je jedno hvalevrijedno djelo koje neizbježno razotkriva velikosrpska teritorijalna posezanja za hrvatskim prostorom, bez ikakvih povijesnih, geopolitičkih, demografskih, gospodarskih i drugih opravdanja, jasno potvrđuje stav međunarodne zajednice o nepromjenljivosti (silom) državnih granica između država nastalih raspadom Jugoslavije, ali i pokazuje sve hrvatske napore da otvorena (sigurnosna) pitanja između Republike Hrvatske i SR Jugoslavije riješi mirnim putem i pregovorima. To djelo vrednuje iznimno značajan dio hrvatske borbe za slobodu i državnu neovisnost u kojoj je trebalo izboriti mirno more u uzburkanim i opasnim vodama međunarodne političke scene.

Dražen Živić

Josip Rački TEORIJA PROFESIONALNE REHABILITACIJE OSOBA S INVALIDITETOM

Fakultet za defektologiju Sveučilišta u Zagrebu, 1997., 224 str.

"Procjenjuje se da danas u svijetu živi oko 500 milijuna ljudi na koje se može primijeniti pojam osobe s invaliditetom. Riječ je o približno 10% svjetske populacije (WHO, 1980.), pa se bez velikog pretjerivanja može reći da invalidnost danas predstavlja, u svjetskim i u użim razmjerima gle-

dano, važan medicinski, gospodarski i politički problem; na žalost i problem koji pokazuje tendenciju da se povećava".

S ovim šokantnim podacima započinje autor svoju knjigu o teoriji profesionalne rehabilitacije. Knjigu, koja po prvi puta kod nas sustavno obrađuje problematiku profesionalne rehabilitacije, napisao je autor s dugogodišnjim teorijskim i praktičnim iskustvom na ovom području. Autor se kao profesor na Fakultetu za defektologiju Sveučilišta u Zagrebu dugi niz godina bavi pitanjima profesionalne rehabilitacije osoba s invaliditetom te je sudjelovao u planiranju, kreiranju i provođenju različitih projekata s ovog područja. Knjiga je podijeljena u pet poglavlja te uz njih sadrži predgovor, kratko objašnjenje pojmova koji se najčešće pojavljuju na području profesionalne rehabilitacije, popis literature, kazalo autora te priloge. Knjiga je rješenjem Senata Sveučilišta u Zagrebu odobrena kao sveučilišni udžbenik.

Autor već u predgovoru ističe kako je ova knjiga "zamišljena kao 'propedeutika' profesionalne rehabilitacije, koja bi nužno trebala biti popraćena posebnim djelima o profesionalnoj rehabilitaciji osoba s određenim vrstama oštećenja".

U uvodnom dijelu knjige obrađuju se glavne definicije i osnovni pojmovi s područja kojim se knjiga bavi. Autor napominje kako se na području rehabilitacije osoba s invaliditetom još uvijek može pronaći mnoštvo neujednačenih pristupa u pokušajima definiranja glavnih pojmova. Zbog toga se u knjizi prilazi analitički prikazima postojećih definicija i shvaćanja različitih domaćih i inozemnih autora koji određuju značenje pojmova poput invalidnosti, rehabilitacije i profesionalne rehabilitacije kao i različitim značenjima koje

ovi pojmovi imaju u nekim zemljama Europske zajednice. Na taj način autor nastoji čitatelje uputiti na dobre ili loše strane pojedinog shvaćanja te ukazati na slojevitost terminologije odnosno slojevitost problematike koju ovi pojmovi reprezentiraju. Drugim poglavljem pod naslovom "Rehabilitacija osoba s invaliditetom" autor nas uvodi u srž problematike kojom se u knjizi bavi. Rehabilitaciji osoba s invaliditetom kao slojevitoj i multidisciplinarnoj djelatnosti ovdje se prilazi u kontekstu svekolike skrbi za osobe s posebnim potrebama. Autor nas preko kratkog prikaza povijesti rehabilitacije na praktičnom i teorijskom planu upozna je i s glavnim pravnim propisima koji su regulirali područje rehabilitacije invalida i stvarali temelj suvremene prakse i zakonskih rješenja. Tu se nalazi relativno iscrpan prikaz različitih institucionalnih inicijativa u Hrvatskoj koje su pridonosile razvoju profesionalne rehabilitacije kod nas. Prikazom suvremenih pogleda na rehabilitaciju osoba s invaliditetom čitatelju se omogućuje stvaranje cjelovite slike o rehabilitaciji osoba s invaliditetom kako ona danas izgleda u svijetu, a domaći se stručnjaci na neki način potiču na stvaranje nacionalne koncepcije rehabilitacije. Prema mišljenju autora takva bi koncepcija kao "zamisao o djelovanju, ideja ili predodžba o rješavanju problema" mogla uvelike pridonijeti rješavanju različitih problema s kojima se praktičari i teoretičari ovog područja susreću. Nacionalna bi se koncepcija morala izraditi na način da ispunjava, prije svega, kriterij efikasnosti u čemu ova knjiga stručnjacima daje niz korisnih informacija i uputa iz menadžmeta u rehabilitaciji. Menadžment u rehabilitaciji autor definira kao "niz povezanih, usklađenih i djelotvornih aktivnosti, kojima se nastoji postići optimalna razina funkcioniranja toga sustava na njegovoj individualnoj i višim razinama". U ovom se poglavlju autor nadalje bavi pitanjem rehabilitacijskog procesa kojeg obrađuje kroz dva osnovna elementa: dijagnostiku i tretman. Dijagnostikom kao uvjetom i osnovom svake rehabilitacije autor se poz-

abavio na način da čitateljima približi neka važnija shvaćanja koja su o dijagnostici iznosili različiti autori među kojima su i neki raniji radovi autora ove knjige. Uz dijagnostiku u knjizi se kao drugi važan element rehabilitacijskog procesa obrađuje tretman. Glavni zadatak tretmana kako ističe autor jest "da pojedinca – osobu s invaliditetom osposobi za što uspješniju socijalnu (re)integraciju, u okviru čega osposobljavanje za obavljanje radne uloge ima naročitu važnost". Prikaz rehabilitacijskog procesa autor završava opisom različitih uloga koje imaju pojedini nosioci rehabilitacijskog procesa kao što su zdravstvena služba, služba socijalne skrbi, odgoj i obrazovanje itd. Pri kraju ovog poglavlja autor nas uvodi u profesionalni aspekt rehabilitacije što inače čini sadržaj čitavog trećeg poglavlja.

U trećem poglavlju pod naslovom "Profesionalna rehabilitacija" prvo se donose definicije profesionalne rehabilitacije, a zatim nas autor upozna s nekim značajnim dokumentima UN-a koji su direktno pridonosili suvremenim shvaćanjima profesionalne rehabilitacije, ali i razvoju prava na rehabilitaciju osoba s invaliditetom. Tu se nalazi i niz sugestija u svezi s provođenjem osposobljavanja za rad i zapošljavanja osoba s invaliditetom, zapisane u određenim međunarodnim dokumentima. Najvažniji dio ovog poglavlja, a time po prirodi stvari i čitave knjige, čini podpoglavlje o fazama u profesionalnoj rehabilitaciji. Ovaj, vrlo iscrpni te na autorovom znanju i iskustvu temeljeni opis faza profesionalne rehabilitacije, svoju osnovu imaju u Preporuci broj 99 o profesionalnoj rehabilitaciji i zapošljavanju invalida, koju je Međunarodna organizacija rada usvojila 1955. godine, a aktualizirala 1983. godine. Prema toj Preporuci tri su osnovne fa-

ze u profesionalnoj rehabilitaciji:

1. Profesionalna orijentacija (*vocational guidance*).
2. Stručno obrazovanje (*vocational training*).
3. Selektivno zapošljavanje (*employment, placement*).

U dijelu u kojem se govori o profesionalnoj orijentaciji autor nas upozna s glavnim shvaćanjima i zadacima ove djelatnosti kako ih vide različiti domaći i inozemni autori, a donosi se i prikaz nekih povijesnih iskustava. U kontekstu profesionalne orijentacije autor posebnu pažnju posvećuje profesionalnom prosvjećivanju i informiranju, neposrednom savjetovanju te evaluaciji obavljenog savjetovanja (katamnezi ili praćenju savjetovanih osoba). Sva tri navedena elementa važni su segmenti profesionalne orijentacije, a čitatelj će pažljivim čitanjem naići na mnogobrojne korisne upute koje može upotrijebiti u promišljanju, planiranju i provođenju profesionalne orijentacije. Faza stručnog obrazovanja kako je istaknuto "predstavlja ključnu etapu u rehabilitaciji osoba s invaliditetom". Ovdje nas autor upozna s glavnim činjenicama o kojima je potrebno voditi računa pri osposobljavanju za produktivni rad. Autor ne propušta objasniti svoje insistiranje na korištenju sintagme "osposobljavanje za produktivni rad" iako se u ranijoj literaturi mogu naći drugačiji termini kao što su stručno obrazovanje, stručno osposobljavanje itd. Prema mišljenju autora termin osposobljavanje za produktivni rad "osim profesionalnog osposobljavanja u užem smislu riječi, obuhvaća i programe temeljom kojih se mogu osposobljavati za produktivni rad, tj. za obavljanje jednostavnih radnih operacija u zaštićenim uvjetima rada, i one osobe koje ne mogu steći nižu stručnu spremu". U prikazu i analizi ove druge faze autor se osvrće općenito i na ulogu rada u životu osoba s invaliditetom te na odnos između socijalizacije i osposobljavanja za produktivni rad. Osim toga ovdje se govori o ciljevima i zadacima osposobljavanja za produktivni rad osoba s invaliditetom, o prepoznavanju i zadovoljavanju

nju obrazovnih potreba osoba s invaliditetom, o sustavu osposobljavanja za produktivni rad osoba s invaliditetom, organizacijskim oblicima osposobljavanja za produktivni rad, o načinu uključivanja u osposobljavanje za produktivni rad te o programima osposobljavanja za produktivni rad kao i o profilu kadrova za rad na zadacima povezanim s osposobljavanjem i zapošljavanjem osoba s većim teškoćama u razvoju. Prikaz i analiza treće faze profesionalne rehabilitacije koja se odnosi na zapošljavanje obuhvaća, pored zanimljivih viđenja zaposlenosti kao važnog čimbenika u ostvarivanju socijalne integracije osoba s invaliditetom te mogućih posljedica nezaposlenosti, i zanimljiv prikaz modela zapošljavanja osoba s invaliditetom. Opisana su tri modela koja dominiraju u svijetu: kvotni sustav, volonterni sustav te mješoviti sustav. Cilj zapošljavanja kao završne faze profesionalne rehabilitacije jest "da invalid osigura i zadrži odgovarajuće zaposlenje, napreduje u njemu i integrira se, odnosno reintegrira u društvo". Ovo stajalište koje donosi spomenuta Preporuka broj 99 autor dopunjava svojim shvaćanjem prema kojem je "zapošljavanje osoba s invaliditetom pitanje od osobite društvene važnosti" te da se "teško može reći da je postignuta svrha rehabilitacijske ako se takva osoba nije osposobila za produktivni rad i zaposlila".

U četvrtom poglavlju pod naslovom "Sažeti prikaz nekih važnijih pitanja koja se odnose naročito na profesionalnu rehabilitaciju invalida Domovinskog rata i invalida rada" autor donosi, svjestan kompleksnosti problematike rehabilitacije osoba s invaliditetom i nemogućnosti obuhvaćanja svih općenitih i posebnih pitanja koja se tiču rehabilitacije pojedinih kategorija osoba s invaliditetom, sažeti prikaz

nekih pitanja u svezi s profesionalnom rehabilitacijom invalida domovinskog rada te invalida rada. Pri tome autor navodi glavne sličnosti i razlike između ovih i nekih drugih kategorija invalida. Autor stavlja naglasak na ona obilježja ovih kategorija invalida koja su direktno u svezi s planiranjem i provođenjem profesionalne rehabilitacije istih.

Peto, završno poglavlje pod naslovom "Znanstvenoistraživački rad na području profesionalne rehabilitacije i zapošljavanja osoba s invaliditetom" daje pregled domaćih autora i nekih njihovih radova u svezi s problemima profesionalne rehabilitacije. Sumirajući ovo poglavlje autor se čvrsto zalaže da pitanja profesionalne rehabilitacije kao i pitanja vezana uz istu dobiju u budućnosti "bitno drugačiji položaj u programima znanstveno-istraživačkog rada koji se ostvaruje na Fakultetu za defektologiju i u drugim relevantnim institucijama".

Knjiga "Teorija profesionalne rehabilitacije osoba s invaliditetom" izuzetno je vrijedno djelo koje je popunilo prazninu na tako važnom području kao što je to društvena briga o osobama s invaliditetom. Iako se u praksi tijekom godina razvilo mnoštvo različitih pristupa koji su nosili obilježje "osobnog praktičnog modela" u radu s osobama s invaliditetom ipak se osjećao nedostatak sustavno izloženog znanja o profesionalnoj rehabilitaciji. Knjiga, koja iako po autorovom mišljenju ima propedeutički karakter, ipak nudi čitav niz vrlo primjenjivih rješenja, uputa i informacija koje se mogu ciljano upotrijebiti. Tomu znatno pridonosi stil i jezik kojim je knjiga napisana. Zadržavajući razinu znanstvenog jezika autor u obradi teme otkriva svoj duboki kontakt s praksom i pokazuje kako je svjestan toga kome je knjiga namijenjena i što je potrebno da se ona uistinu koristi.

Ljiljana Kaliterna

Carl Bildt MISIJA MIR

Zid, Sarajevo, 1998., 551 str.

"Kao ni mnogi Evropljani, ni ja nikada nisam posvećivao Bosni neku posebnu pažnju. Čitao sam, naravno, o međunarodnoj krizi u vezi s Bosnom 1908. g. i svako dijete u mojoj generaciji poznavalo je Sarajevo kao grad u kome su odjeknuli pucnji koji su označili početak Prvog svjetskog rata." Tim riječima započinje svoju knjigu švedski političar i međunarodni diplomatski posrednik, Carl Bildt, koju je 1998. godine, pod naslovom *Misija mir*, izdala sarajevska nakladnička kuća Zid. Knjiga je izvorno objavljena na švedskom jeziku 1997. godine.

Brojni političari, diplomati, vojnici i drugi međunarodni posrednici koji su tijekom ovoga desetljeća, zbog političko-vojne i sigurnosne krize na jugoistoku Europe, hodočastili tim prostorima, javnosti su putem memoara, sjećanja ili jednostavno zapisa, dali na uvid djelić – manje ili više – zakulisnih igara kojima se rješavala sudbina država i naroda u jugoistočnoj Europi, osobito na prostorima nekadašnje jugoslavenske državne zajednice. Svaki je analitičar proteklih zbivanja, bio on izravno ili, pak, posredno uključen u mirovne procese, na svoj način, iz svojega kuta gledanja, ili iz svojih specifičnih interesa, pokušao široj javnosti objasniti što se to zapravo dogodilo početkom 1990-ih godina na europskom jugoistoku. Zbog čega se raspala Jugoslavija? Tko su krivci za to? Tko je počinio ratne zločine? Ima li krivnje na svim stranama? Što su Europa i svijet učinili da spriječe rat, ratne zločine i genocid?

Već objavljene knjige su, unatoč brojnim manjkavostima, ipak hvalevrijedno štivo i solidna građa za razumijevanje političkih procesa i zbivanja na ovim prostorima te osobito za vrednovanje stvarnog političkog, vojnog, gospodarstvenog i humanitarnog angažmana međunarodne zajednice u rješavanju krize. Njihova je najveća vrijednost u obilju, do tada široj javnosti skrivenih, informacija o pronalazačnju političko-diplomatskih putova izlaska iz mraka rata, agresije i zločina, na svjetlo mira i pravde. Istodobno, one su i svojevrstan vodič suvremenih međunarodnih odnosa u kojima još uvijek naslijeđena političko-interesna suprotstavljanja imaju prednost nad javno proklamiranim jedinstvom.

Carl Bildt je jedan od onih međunarodnih aktera koji su izravno (politički i medijski) bili uključeni u rasplitanje krize na jugoistoku Europe, nastale raspadom Jugoslavije, velikosrpskom agresijom na Sloveniju, Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu (danas i na Kosovo) te, vjerojatno, najvećom prognaničko-izbjegličkom krizom suvremenoga svijeta. Dok je još bio švedski premijer (prva polovica 1990-ih), došao je u neposredan kontakt s humanitarnom katastrofom u Bosni i Hercegovini, izazvanom stotinama tisuća ljudi koji su zbog ratnih stradanja i etničkoga čišćenja bili prisiljeni napustiti svoje domove i naselja te mnogi od njih naći spas u Hrvatskoj, Sloveniji, Njemačkoj, ..., sve do daleke Švedske na sjeveru europskog kontinenta. Tada Bildt još nije znao da će nakon odlaska s vlasti u svojoj rodnoj Švedskoj dobiti priliku sudjelovati u stvaranju političkih pretpostavki prestanka rata te izgradnje trajnoga mira, osobito u Bosni i Hercegovini, ali i u širem prostoru zahvaćenom ratom i izbjeglištvom. Nakon što je sredinom 1995. godine imenovan supredsjedateljem Mirovne konferencije o bivšoj Jugoslaviji, a potkraj iste godine, na temeljima Daytonskog mirovnog sporazuma, i Visokim predstavnikom UN-a u Bosni i Hercegovini, Carl Bildt je izravno bio uključen u sve političke, mirovne, diplomatske i humanitarne aktivnosti međuna-

rodne zajednice na ovim prostorima, velikim je dijelom i predvodio i koordinirao njezin rad. Stoga je Bildtova odgovornost za sve učinjeno ili neučinjeno od Europe i svijeta na zaustavljanju rata i stvaranju pretpostavki za trajan i pravedan mir, znakovito velika te zato i podložna pojačanoj prosudbi javnosti.

Većina međunarodnih političkih aktera koji su djelovali na prostorima Hrvatske i Bosne i Hercegovine bila je nepripremljena za svoj rad, pa su stoga njihovi rezultati bili slabi. Nepoznavanje povijesne, političke, kulturne i civilizacijske baštine ovih prostora, a osobito uzroka najnovijih zbivanja, bila je, na žalost, čvrsta podloga na kojoj su međunarodni akteri pokušavali graditi svoj angažman, pa i autoritet među unutarnjim akterima krize. S druge su, pak, strane međunarodni čimbenici bili odveć podijeljeni zbog svojih parcijalnih interesa, iako su u javnosti pokušali zadržati dojam međusobne suradnje i jedinstva. Raspad Jugoslavije otvorio je stare, ali i nove rane, i među članicama Europske Unije i još više između Europe i Rusije, odnosno Europe i Sjedinjenih Država. Međunarodna je zajednica na prostorima bivše Jugoslavije morala balansirati između svojih parcijalnih interesa i pravednog političkog i mirovnog rješenja. Time su njezina efikasnost i osobito vjerodostojnost bile izrazito narušene i dovedene u pitanje. Više su se političari i diplomati prepirali negoli konstruktivno radili i surađivali na pronalaženju za sve prihvatljivih rješenja.

Carl Bildt je bio, možda, najizrazitiji predstavnik takvih međunarodnih krugova. S nedovoljno znanja, s mnogo predrasuda, s iskrivljenom slikom o ovome prostoru, o narodima koji na njemu žive,

o državama koje su nastale, Carl Bildt se uključio u mirovni proces. Ne sumnjamo u njegovu želju za mirom, no, je li on bio pripremljen uspostaviti i osigurati trajan i pravedan mir, ili, pak, mir po interesima onih koji su ga poslali i imenovali na odgovorne dužnosti? Još dok je bio aktivan međunarodni akter na ovim prostorima (osobito u BiH), Bildt je izazivao brojne reakcije svojim angažmanom. One će, vjerojatno, biti još i žešće danas, kad je šira javnost iz njegova vlastita pera dobila priliku prosuđivati njegove stavove, razmišljanja i odluke vezane uz političku i vojnu krizu na prostorima bivše Jugoslavije.

"Ova knjiga predstavlja moje viđenije tih dviju godina koje sam danonoćno preživio sa Bosnom i u Bosni. Ovdje su opisani neuspjesi i posrtanje, patnja i zlo, ali i prijateljstvo, mukotrпно načinjani pomaci i teturavi koraci na tom putu od rata do mira" napisat će Bildt na prvim stranicama svoje knjige. Na žalost, njegovo djelo otkriva i mračnu stranu njegova djelovanja, onu stranu koju je posvetio Hrvatskoj i hrvatskom narodu u njegovoj borbi za slobodu i državnu neovisnost.

Carl Bildt na više od 500 stranica teksta, podijeljenog u 21 poglavlje, uz predgovor, kalendar zbivanja i imensko kazalo, iscrpno i detaljno kazuje o mirovnim procesima koji su trebali zaustaviti rat u Hrvatskoj i BiH, te uspostaviti mir, geopolitičku stabilnost i vojnu sigurnost na ovim prostorima. Bildt svjedoči o beskrajnim sastancima, pregovorima, razgovorima, dogovorima, konferencijama, putovanjima, zasjedanjima, o tisućama prevaljenih kilometara, o stvarnim opasnostima koje su vrebale u vretima Bosne i Hercegovine, o dugim razgovorima s Miloševićem, Mladićem, Krajišnikom. Bildt progovara o sukobu između američkog i europskog viđenja krize i načinima njezina rješavanja. On otkriva nemoć i nezainteresiranost svijeta da pravodobno i pravedno zaustavi rat i uspostavi mir. Na jednom će mjestu u knjizi napisati: "Zlo je možda bilo moguće zaustaviti u toku 1991. g., prije nego što je bilo otišlo predaleko. Da je svijet djelomično

vojno intervenisao kada su granatirani Vukovar i Dubrovnik, i na taj način vrlo jasno naglasio da se protivi srpskom izlivu nasilja, a djelomično zajednički i snažno se založio za interne političke dogovore u Hrvatskoj i Bosni prije nego što im se prizna potpuna samostalnost, možda se ovaj konflikt mogao zaustaviti i ograničiti. Možda se Bosna mogla spasiti. Ali tokom tih godina EU nije imala nikakvu mogućnost da djeluje politički, a NATO nikakvu želju da djeluje vojno. Na taj način je, možda, propuštena prilika i umjesto toga smo postali svjedoci brutalnog rata koji će dovesti u pitanje vjerodostojnost cijele međunarodne zajednice". Bildt svojom knjigom najjasnije razotkriva međunarodne političko-diplomatske igre na razvalinama Jugoslavije kojima nije bio cilj zaustavljanje rata i agresije, kažnjavanje krivaca i ratnih zločinaca te uspostava trajnog mira, nego isključivo osiguranje vlastitih parcijalnih interesa, sve u ime uspostave nekog novog svjetskog demokratskog poretka koji je razmjerno uspješno zbog američkih interesa uspostavio početkom 1990-ih američki predsjednik G. Bush prilikom Zaljevskog rata protiv Iraka. Raspadom Jugoslavije narušena je svojevrsna ravnoteža na jugoistoku Europe, za što Zapad nije imao spreman odgovor, osim onoga o nužnosti što duljeg zadržavanja statusa quo, odnosno sprečavanja širenja sukoba izvan granica bivše Jugoslavije, što se zbog brojnog prognaničko-izbjegličkog vala iz Hrvatske, BiH, Srbije i s Kosova, nije moglo spriječiti.

Međutim, za hrvatskog su čitatelja najzanimljiviji oni dijelovi *Misije mir* u kojima se Bildt, izravno ili posredno, bavi Republikom Hrvatskom, hrvatskim predsjednikom, hrvatskom poviješću te hrvatskim oslobodilačkim operacijama "Bljesak"

i "Oluja". Tim dijelovima knjige on ne pokazuje samo svoju nepripremljenost i neposobnost za odgovorne dužnosti međunarodnoga posrednika na ovim prostorima, što proizlazi iz njegova nepoznavanja političkih, povijesnih i civilizacijskih uzroka i posljedica krize, nego i njegovu neobjektivnost, licemjernost, pristranost ("činjenica je da su naše simpatije uglavnom ležale na bosanskoj strani..."), njegovo izjednačavanje žrtve i agresora, njegovu beskrupuloznost u osudi Hrvatske da je počinila etničko čišćenje Srba.

Tako će bez ikakvih argumenata i suprotno stvarnim povijesnim činjenicama ustvrditi da je "poslije Aušvica Jasenovac u drugom svjetskom ratu bio, vjerovatno, najžasniji koncentracijski logor smrti. Ubijanje je ovdje bilo pretvoreno u mašinski proces, a u pucanjima u Jasenovcu nije nestao samo veliki dio jevrejskog stanovništva ovog dijela Europe, već i veliki broj Srba". Bildt u falsificiranju hrvatske povijesti ide toliko daleko da ističe kako se "činjenica da se radi o stotinama hiljada Srba, prvenstveno iz Bosne, koji su pogubljeni u Jasenovcu i logorima oko njega, teško da se može pobiti". Kao da je direktor beogradskog Muzeja genocida Milan Bulajić pisao ove retke. Objektivna znanost već je odavna opovrgnula "jasenovački mit", osobito nebulozne i ničim utemeljene brojke o broju stradalih u Jasenovcu.

Bildtovo tumačenje hrvatske povijesti (što je zapravo bilo ključno u njegovu nerazumijevanju sadašnje hrvatske zbilje, osobito težnji Hrvata za svojom vlastitom, samostalnom i slobodnom državom) nije bio rezultat samo njezina nepoznavanja nego i želje da se hrvatski zahtjevi suzbiju i proglase neopravdanima.

Međutim, najnegativniji njegov stav prema Hrvatskoj ogleda se u njegovoj nedvosmislenoj osudi hrvatskih vojno-redarstvenih operacija "Bljesak" i "Oluja" kojima je Hrvatska konačno slomila srpsku pobunu i uspostavila puni suverenitet na cijelom svojem teritoriju (iznimka je bilo područje hrvatskoga Podunavlja koje je

reintegrirano do 15. siječnja 1998.). Bildt piše: "Hrvatska ofanziva na srpska područja u Hrvatskoj mora se osuditi najoštrijim mogućim riječima. Do nje dolazi neposredno nakon početka pregovora i uz jasne znakove da su Srbi voljni da naprave značajne ustupke kako u ekonomskim tako i u političkim pitanjima. *Mračna sjena koju će ta ofanziva bacati na Hrvatsku potrajaće još dugo vremena.* (istaknuo D. Ž.) Posebno je ozbiljno granatiranje civilnog stanovništva, o čemu stižu izvještaji. Treba znati da je 'predsjednik Krajine' Martić optužen za ratne zločine nakon što su Srbi raketirali Zagreb u maju. Teško je uočiti neku razliku između toga raketiranja i granatiranja Knina, za koje se predsjednik Tuđman mora smatrati odgovornim". Nije nužno suviše obrazlagati Bildtove zablude i neutemeljene optužbe da je Republika Hrvatska izvršila etničko čišćenje Srba koje su, na žalost, poduprte javnim i tajnim haaškim optužnicama, danas postale osnovnim sredstvom političkog pritiska na Hrvatsku. On će u svojoj knjizi napisati i sljedeće: "Hrvatska ofanziva je izazvala ovaj, pojedinačno gledano, najveći izbjeglički talas i najmasovnije protjerivanje naroda u ovom ratu... Izbjeglički talas je bio ogroman. Skoro 200.000 ljudi je bilo protjerano za nešto više od sedmicu dana, a područje Krajine se gotovo sasvim ispraznilo". (To nije točno, jer je iz Hrvatske tijekom "Oluje" svojevolumeno iselilo oko 175.000 ljudi, pretežito Srba, dok je koncem 1991. zbog srpske agresije iz svojih domova bilo protjerano pola milijuna Hrvata; no, za Bildta hrvatska stradanja nisu važna) On dalje piše: "Tu ne samo da više nije bilo Srba već ni njihova vlastita stanovništva... Danas su ovi dijelovi Hrvatske još uvijek velikim dijelom pusti, uništeni i očišćeni

ne samo od Srba već uopće od ljudi". Naravno, kad su tijekom agresije Srbi protjerali sve Hrvate iz bivših okupiranih područja, a riječ je o više od 250.000 stanovnika. Međutim, Bildt inzistira na optužbama protiv Hrvata kako bi umanjio ili posve uklonio srpsku krivnju za otpočinjanje rata i počinjene ratne zločine, ne samo u BiH nego i u Hrvatskoj.

Bildt gotovo ne spominje hrvatske prognanike, kao prve i najveće stradalnike ovoga rata, ne spominje velikosrpsstvo kao pokretača agresije na Hrvatsku i BiH. On u svojem djelu izvrće povijesne činjenice, osobito na račun Hrvatske. Iako u knjizi detaljno govori o Miloševiću, nema njegove jasne osude toga "balkanskog krvnika". S druge će, pak, strane, Bildt jasno istaknuti da je "Franjo Tuđman (...) bez sumnje, jedan od onih koji snose glavnu odgovornost za ovu ratnu dramu".

Bildtovo izbjegavanje govora o genezi krize i sukoba na ovim prostorima, odnosno o velikosrpskom imperijalizmu kao pokretaču rata nesumnjivo proizlazi iz njegove želje (ali i iz želje onih koji su ga poslali na ove prostore) da se izjednači žrtva i agresor, odnosno da se Republika Hrvatska optuži za raspad Jugoslavije i za rat koji je potom počeo. Stranice ove knjige bogate su optužbama protiv Hrvatske. Nijedan od autora koji su o zbivanjima na jugoistoku Europe već pisali nije u tome išao toliko daleko. Ova nas knjiga jednostavno iznova utvrđuje u spoznaji da je Hrvatska neželjeno dijete raspale Jugoslavije koju svijet – uz čase iznimke – nije ravnopravno primio u svoje okrilje. S obzirom na to da je bila neželjeno dijete, Hrvatskoj se i hrvatskome narodu nastojao što više otežati razvoj i život. Kao država koja se borila protiv velikosrpske Jugoslavije, miljenice Zapada, Hrvatska se našla pritisnuta različitim političkim pritiscima i mešetarenjima, haaškim optužbama, gospodarstvenom i integracijskom izolacijom...

"Onaj ko ne razumije porijeklo jednog rata ne može spriječiti da se taj rat ponovi, usprkos kratkim i privremenim rješenjima, koja se uvijek mogu postići",

napisao je na jednom mjestu u knjizi Carl Bildt. Na žalost, on sam nije vjerovao tome i nije radio na temelju tih misli. Stoga će, vjerujemo, povijest dati vrlo kritičku ocjenu Bildtova političko-diplomatskog rada (mešetarenja) na zaustavljanju rata protiv Hrvatske i BiH, kažnjavanju ratnih zločinaca, uklanjanju posljedica etničkoga čišćenja te uspostavi stabilnih geopolitičkih i sigurnosnih okvira u ovome dijelu Europe. Bildt je propustio povijesnu priliku da svojim nepristranim, objektivnim i poštenim pristupom udari temelje boljem demokratskom ozračju u ratovima i sukobima opterećenom svijetu.

Dražen Živić

Hubert Knoblauch RELIGIONSSOZIOLOGIE

Walter de Gruyter, Berlin-New York 1999,
250 str.

Prateći u dnevnom i tjednom tisku, na radiju i televiziji te u stručnim sociološkim, filozofskim i teološkim časopisima suvremena društvena i crkvena zbivanja, moguće je vrlo često sresti se s pitanjima u svezi sa scijentologijom i njezinim sve većim utjecajem na gospodarska zbivanja, ali i službenom zabranom djelovanja scijentologa u Njemačkoj, izgradnjom džamija i nošenjem feredža u pojedinim njemačkim osnovnim školama, slavljenjem ezoteričnih misa i njihovom utjecaju na mladež u razvijenoj zapadnoj Europi. Mnogi su se stoga počeli pitati: što se to zbiva s kršćanskim crkvama da ne mogu odoljeti i najmanjem naletu drukčijeg svjetonazora? Kako je moguća u jednoj kršćanskoj zemlji, kakva je Njemačka, pojava scijento-

logije?; kako je moguće u jednoj takvoj zemlji kršćanske civilizacije izgraditi toliki broj džamija (do 1997. od postojećih stambenih prostorija (pre)uređeno oko 1000 džamija) i kako je moguće uz postojanje tolikog broja kršćanskih vjernika da se sve veći broj mladih ljudi okreće alternativnim religijskim zajednicama? Nije li sve ovo, pita se Hubert Knoblauch, poticaj za razmišljanje o tomu, prijeti li kršćanstvu možda realna opasnost da u Zapadnoj Europi postane manjinska religija? Ako je to istina, što je tomu uzrok? No, kao i u svemu, glavnu je dijagnozu moguće dati tek onda ako se zapravo mogne točno odrediti što je religija. A to je teško uraditi, jer je pojam religije višeznačan. Moramo li i smijemo li stoga uvijek iznova u našim ocjenama započinjati i završavati samo sa zapadnoeuropskim razumijevanjem pojma religije? Nije li to shvaćanje možda krivo? Sve su to pitanja koja ne postavljaju samo novine, stručni časopisi, svećenici i roditelji već također i pitanja koja postavljaju i znanstvene discipline u koje autor ubraja i sociologiju religije. On se, stoga, polazeći od spomenutih pitanja, želi u ovoj knjizi pozabaviti upravo sociologijom religije, njezinim nastankom, razvojem problematike kojom se ona bavi te nekim temeljnim teorijama, spoznajama i rezultatima.

U prvom dijelu knjige pod naslovom *Pred-povijest (Vor-Geschichte)* (7. – 38.) već u prvom poglavlju kao *Uvodu* (7. – 19.) naznačuje socijalnoznanstveni pristup religiji te u tom smislu obrađuje i sam pojam religije (*Begriff der Religion*), zatim svakodnevno i uz to znanstveno razumijevanje religije te metodološki agnosticizam, dajući uz to i vrlo prikladan pregled koncepcije i sadržaja ove knjige. U drugom poglavlju *Rađanje sociologije religije iz duha kritike religije (Geburt der Religionssoziologie aus dem Geiste der Religionskritik)* (20. – 38.) raspravlja o sekularizaciji, eksternoj i imanentnoj kritici religije, zatim o stajalištima koja idu od kritike do znanstvenog objašnjenja religije te o znanosti o religiji i sociologiji religije. U drugom dijelu knjige koju autor naslovljuje *Klasična faza sociologije religije (Kla-*

ssische Phase der Religionssoziologie) (39. – 80.) i koju započinje trećim poglavljem *Max Weber i religija u zapadnjačkom razvoju (Max Weber und die Religion in der abendländischen Entwicklung)* (39. – 57.) govori se o jednom od najvećih i najznačajnijih sociologa religije: o Maxu Weberu. Autor posebnu pozornost posvećuje Weberovoj knjizi *Protestantska etika i duh kapitalizma*, zatim uzajamnom odnosu gospodarstva i religije u društvu te religioznom i magijskom djelovanju. U trećem poglavlju *Durkheimovo "sveto društvo" i antropologija religije (Durkheims "heilige Gesellschaft" und die Anthropologie der Religion)* (58. – 80.) obrađuje Durkheimove *Elementarne oblike religioznog života*, njegovo shvaćanje religije kao "transcendentnog mjesta kolektivnih sila", funkciju i mijenu religije te razmatra i druga stajališta koja vode do rasprave o antropologiji religije.

U trećem dijelu knjige *Od sociologije crkava ka civilnoj religiji (Von der Soziologie der Kirchen zur Zivilreligion)* (81. – 108.) u petom poglavlju govori o sociološkom istraživanju crkvenosti (*Die soziologische Erforschung der Kirchlichkeit*) (81. – 94.) pri čemu obrađuje razvoj crkvene sociologije te naznačuje predmet, metode i rezultate istraživanja crkvene sociologije, a posebno obrađuje crkvenost u Njemačkoj i u Europi.

U šestom poglavlju *Religiozna integracija društva i civilna religija (Die religiöse Integration und die Zivilreligion)* (95. – 108.) bavi se socijalnom strukturom i funkcijama, zatim posebnu pozornost posvećuje funkcijama religije, evoluciji religije te funkcionalnim ekvivalentima i civilnoj religiji.

Četvrti dio knjige nosi naslov *Neoklasična sociologija religije (Neoklassische Religionssoziologie)* (109. – 144.) u kojem se u sedmom poglavlju *Sveti kozmos i nevidljiva*

religija: supstancijalne i funkcionalne definicije religije (Heiliger Kosmos und unsichtbare Religion: substantiale und funktionale Definitionen der Religion) (109. – 127.) posebno obrađuju društvena konstrukcija stvarnosti, funkcionalne i supstancijalne definicije religije, stajalište Petera L. Bergera prema signalima transcendencije, zatim procesi pluralizacije, privatizacije i sekularizacije te posebno Luckmannovo shvaćanje nevidljive religije. U osmom poglavlju *Religija kao sustav i kao nasljedstvo kritike religije (Religion als System und Erbe der Religionskritik)* (128. – 144.) posebno se obrađuju sljedeće teme: diferenciranje društva i religiozna komunikacija, učinak i refleksija religije, organizacija religije i inkluzija te kritička teorija religije kao nasljedstvo kritike religije.

Peti dio knjige koji autor naslovljuje *Stanje i razvoj suvremene religioznosti (Bestand und Entwicklung gegenwärtiger Religiosität)* (145. – 220.) čini više poglavlja. U devetom poglavlju *Crkve, sljedbe i religijske organizacije (Kirchen, Sekten und Organisationen der Religion)* (145. – 179.) posebna se pozornost posvećuje tipologiji religijskih zajednica, religijskim organizacijama te religijskim zajednicama na njemačkom govornom području. Uz to, u desetom poglavlju *New Age, fundamentalizam i pučka pobožnost (New Age, Fundamentalismus und Volksfrömmigkeit)* (180. – 188.) autor se bavi problemom fundamentalizma, ezoterike i kompleksa New Agea te popularnom, pučkom religioznošću, da bi u jedanaestom poglavlju *Religiozno iskustvo, obraćenje i individualiziranje (Religiöse Erfahrung, Konversion und Individualisierung)* (189. – 201.) govorio o raznim oblicima religioznog iskustva, konverziji i komunikaciji, ispovijedi, biografiji te o tezi o individualiziranju. U zadnjem, dvanaestom poglavlju *Mediji, tržišta i budućnost religije/sociologije religije (Medien, Märkte und die Zukunft der Religionssoziologie)* (202. – 220.) govori o čovjekovoj zrelosti, medijskoj religioznosti i o "Electronic Church", o razvoju od tržišnog modela religije do "nove paradigme" sociologije religije, religioznom polju te o globalizaciji i budućnosti religije, a time i so-

ciologije religije. Na kraju knjige iznosi iscrpan popis korištene literature (221. – 231.), te rječnik pojmova koji nisu posebno obrađeni u knjizi (232. – 243.) kao i kazalo imena (245. – 247.) i kazalo pojmova (248. – 250.).

Sociologija religije Huberta Knoblauch predstavlja iznimno vrijedno i značajno djelo iz područja sociologije religije i može stoga dobro poslužiti kao pomagalo u suvremenom oblikovanju nastave iz sociologije religije.

Ivan Markešić